

TRAUMA ȘI MEMORIA RĂZBOIULUI CIVIL SPANIOL

Crina DUCA

Universitatea din Oradea, Școala Doctorală de Istorie
University of Oradea, Doctoral School of History
E-mail: crina.duca@ulbsibiu.ro

THE TRAUMA AND THE MEMORY OF THE SPANISH CIVIL WAR

Abstract: The study examines from a historical-psychological perspective the suffering faced by the victims of the Spanish Civil War in emotional, social, economic and living conditions generally incompatible with the simplest exercise of recovery from trauma. The victims, unlike the victors, who used and abused their right to mourn and honour their fallen, were forced to swallow their tears and grief, to hide or deny their ideas, to be ashamed of their ideological condition, to impose an iron silence on themselves; in short, to drown their own memory and with it any possibility of mourning or recovering from the horrors of war.

Keywords: trauma studies, Spanish Civil War, victim psychology, survivor guilt, personal trauma under dictatorship.

Citation suggestion: Duce, Crina. "Trauma și memoria războiului civil spaniol." *Transilvania*, no. 9 (2022): 89-96.
<https://doi.org/10.51391/trva.2022.09.10>.

Războiul Civil a fost, fără îndoială, unul dintre cele mai dramatice și traumatizante evenimente din istoria spaniolă a secolului XX, marcând atât memoria protagoniștilor săi direcți și indirecti, cât și pe cea a descendenților și generațiilor viitoare, care astăzi simt cum „toată istoria contemporană spaniolă este marcată de Războiul Civil”¹. Barbariei celor trei ani de conflict i s-au adăugat patruzeci de ani de represiune, teroare instituționalizată și violență – „măduva spinării” a dictaturii lui Franco² –, sub diverse forme: persecuții, detenții, execuții, închisori și lagăre de concentrare, tortură, înfometare, control social, denigrarea și umilirea învinșilor etc. Toate acestea nu doar că au amplificat suferința, ci au deschis și mai mult profundele răni psihologice moștenite din război, împiedicând minima posibilitate sau tentativă de a fi vindecate. Cruzimea și impietatea învingătorilor „nu s-au încheiat cu 1 aprilie 1939, ci cu 20 noiembrie 1975, cu sfârșitul celui care nu a renunțat să o evoce zi după zi, până la capitularea în fața lui Dumnezeu și a istoriei, nu a renunțat niciodată să umilească jumătate din Spania, 18 iulie după 18 iulie, infamă dată în memoria spaniolă, deoarece marca cea mai profundă ruptură națională în istoria noastră și cu toate acestea a fost transformată de către învingători în sărbătoare națională, 1 aprilie după 1 aprilie, zi și mai

nefastă, în care niciodată nu s-a comemorat pacea, ci victoria, în care s-a repudiat reconcilierea, s-a exaltat peste măsură triumfătorul și s-a umilit fără limită cel înfrânt”³.

Studiul de față încearcă să analizeze dintr-o perspectivă psihologică unele dintre multiplele nuanțe ale suferinței cu care s-au confruntat milioane de bărbați și femei din tabăra învinșilor de-a lungul deceniilor, în condiții emoționale, sociale și economice care, în general, erau incompatibile cu exercițiul cel mai simplu de recuperare după trauma suferită. Lucrarea lui C. Elordi, *Los años difíciles*, cuprinde și mărturia Begoñei Valera, careia Războiul Civil i-a marcat viața când avea doar 9 ani. Într-o narațiune în care include unele din experiențele dureroase din acei ani de conflict atroce își amintește și cu o extraordinară precizie, după mai bine de șaptezeci de ani, pasaje ca acesta:

„într-o zi, când mama mea încerca să vadă dacă soseau bărcile cu pește, a sunat alarma pentru că veneau avioane să bombardeze (...) Aruncați-vă la pământ – ne-a spus mama mie și surorii mele – și băgați un băț în gura cu vârful în afară să nu rămâneți surde în cazul unei explozii. Atunci au aruncat bomba. Niciodată n-o să pot uita suieratul pe care l-a făcut. A lovit în colțul casei ridicând o grămadă de

pământ care mai apoi a căzut ca o ploaie. Mama avea fața distrusă, îi lipseau ochii și nasul, iar fața ei nu era mai mult decât o masă de carne distrusă. Sora mea nu a pățit nimic, dar pe mine o bucată de schije m-a atins în partea dreaptă a gâtului; îmi curgea sânge. O vecină, care se numea Basilia m-a luat în brațe și m-a dus în camera de prim-ajutor din Santurce (...). Acolo am aflat că mama mea a murit”⁴.

Astăzi, există puține îndoieli cu privire la rolul potențator al emoției asupra memoriei, deși relațiile între ele sunt privite ca având o complexitate formidabilă, se pare că nu există ingrediente mai eficiente decât sentimentele, afectele și emoțiile în general, pentru ca experiențele umane să rămână întipărite în memoria noastră⁵. Astfel, suferința, chinul, teama, durerea ni se arată ca stări emoționale care persistă.

După traumă, victimele simt cum se dărâmă cei trei piloni fundamentali pe care se susține viziunea lor asupra lumii: 1) că lumea în care trăim e un loc sigur și persoanele care ne înconjoară sunt bune și generoase; 2) că noi suntem persoane competente, oneste și bune; 3) că tot ceea ce se întâmplă în lume are un sens. Prin urmare, supraviețuitorii unei tragedii rămân psihologic distruși deoarece conștintizează fragilitatea umană într-o lume care nu poate fi nici prevăzătoare, nici controlabilă, ci arbitrară și injustă. În mod clar, traumele „mătură” lumea simbolică a victimei și o alătură unei viziuni dezamăgitoare despre viață: „esența traumei o reprezintă dezintegrarea bruscă din propria lume interioară”⁶. Războaiele reprezintă una dintre formele supreme de experiență traumatizantă. De aceea, nu trebuie să ne surprindă faptul că între sechelele sale se numără și o mare varietate de probleme de sănătate fizică și mentală.

Războaiele generează întotdeauna o polarizare socială sau dislocări ale grupurilor spre capete opuse. Această polarizare, care va aduce cu sine o diferențiere radicală între „ei” și „noi”, unde „ei” sunt întotdeauna „cei răi” și „noi” întotdeauna „cei buni”, atinge maxima sa expresie când conflictele belice sunt de natură națională. „Toate războaiele sunt teribile, dar războiul spaniol a fost printre cele mai rele, deoarece nu era doar un război de invazie, ci era în același timp un război civil și o revoluție. Uneori, un individ se teme mai tare de un membru al familiei sale care locuia în aceeași cameră decât de bombe pe care avioanele inamice le aruncau asupra sa”⁷. În războaiele civile, conceptul „ei” apare însoțit de un fior emoțional, deoarece nu se referă la inamici necunoscuți sau străini patriei, ci la vecini, rude, frați, părinți sau fii.

Astăzi se cunosc destul de precis efectele pe care le au războaiele în general și războaiele civile în particular asupra soldaților și populației civile. Deși lucrările actuale nu dispun de date precise cu privire la cele întâmplate între anii 1936 și 1939 în Spania, se poate asigura cu o marjă de eroare rezonabilă că un procentaj considerabil de beligeranți din ambele tabere

(probabil între 30-35%) au trăit tensiuni care au sfârșit prin a produce sindromul de stres posttraumatic (care include simptome precum: oboseală sau extenuare, sufocare, palpitații, tahicardie, durere precordială, cefalee, amețeli și leșinuri, pierderi ale memoriei, dificultăți de concentrare etc.). Analiza acestor tulburări psihopatologice, ca reflecție a suferinței beligeranților și a repercusiunilor negative asupra familiilor, e esențială pentru a descoperi condițiile umane și sociale în care au trebuit să-și trăiască învinșii – învingătorii și-au dus până la limite abuzive ceremonialele publice de doliu – dramele personale și colective.

Simpla enumerare a acestor simptome pune în evidență suferința și durerea la care au trebuit să facă față un mare număr de combatanți în viața cotidiană după război. Experiența de a omorî oameni sub formă programată, cum se întâmplă în orice război, nu poate trece neobservată prin sufletul soldaților; o experiență atât de brutală și irațională în mod sigur le va lăsa vreo „rană” psihologică. De aceea, marea majoritate din ei întâmpină mari dificultăți în a-și reîncepe o viață sănătoasă după experiența belică. În acest proces de revenire la viața normală există o problemă la care trebuie să facă față: rezultatul conflictului. Posibilitatea și rapiditatea de revenire la o viață normală sunt semnificativ superioare când individul este primit de comunitatea sa ca un învingător sau ca un erou, prin comparație cu modul în care este primit un învins.

Ex-comandanții învinși au avut de suportat, pe lângă distrugerea morală suferită după teribilele experiențe de pe front, rușinea și umilința socială pentru condiția de înfrânți. Aceste circumstanțe se vor vedea agravate în mod dramatic când e vorba de un război civil ținând cont de faptul că scenariul postbelic include în mod necesar întoarcerea la normalitate într-o comunitate constituită din membrii ambelor tabere. „Cel din 1936 nu a fost un război ca celelalte; a fost un război al învingătorilor și învinșilor; de anihilare a învinșilor”; odată sfârșit conflictul s-a pus în aplicare un vast plan de represiune care includea eliminarea „cenușii” marxiste; astfel, învinșii dimpreună cu familiile lor au trecut de la un scenariu de teroare fierbinte la altul de teroare rece”⁸.

Alt motiv relevant în generarea unor condiții de viață cu adevărat dure pentru cei înfrânți a avut de a face cu faptul că regimul de teroare impus s-a hrănit, în parte, din ideile periculoase ale unui psihiatru care a ajuns să exercite o extraordinară influență în gândirea și deciziile noilor autorități civile și militare. Este vorba de comandantul Antonio Vallejo Nágera, șeful Serviciilor Psihiatrice Militare, care, din august 1938 a avut sub conducerea sa și Cabinetul de Investigații Psihologice, un organism creat la insistențele sale cu finalitatea primordială de a „investiga rădăcinile biopsihice ale marxismului”. Concluziile sale științifice au ajuns să fie determinante în crearea de atitudini ostile față de învinși.

Din poziția privilegiată care i-o confereau funcțiile sale de șef al Serviciilor Psihiatrice Militare și Director al Cabinetului de Investigații Psihologice, Vallejo Nágera a putut elabora un proiect de investigații al cărui obiectiv ultim era demonstrarea condiției subumane și degenerate a dușmanului republican. A realizat șase studii empirice cu obiectivul „de a găsi relațiile care pot exista între calitățile biopsihice ale subiectului și fanatismul politic democratic-comunist”⁹. Destul de repede, marea majoritate a Armatei și-a arătat entuziasmul pentru ceea ce el considera descoperirea „genului roșu” și pentru confirmarea că „adversarul republican nu merita într-adevăr niciun fel de respect, era o ființă fără niciun fel de simț moral, brutalizat de un resentiment istoric și universal care îl priva de toată umanitatea”¹⁰. Pe lângă ascensiunea la gradul de locotenent-colonel, Nágera a primit o nouă și decisivă responsabilitate: era singurul militar care avea dreptul de a emite rapoarte științifice precise despre responsabilitatea juridică a celor condamnați la moarte.

Influențat și de teoria rasei pure care domnea în Germania între cele două războaie mondiale, Vallejo Nágera a pus și problema necesității unei politici rasiale care să purifice „fenotipul spaniol”, aflat în continuă degenerare după convertirea simulată a evreilor în secolul al XIV-lea. În opera sa „Eugenia hispanității și regenerarea rasei”, apărută în 1937, și-a definit conceptul de rasă, care nu e biologic, ci social, l-a identificat cu hispanitatea, care nu este o limbă, nici o cultură, nici un teritoriu sau o idee, ci un sentiment spiritual diferit; a denunțat descompunerea ei și a propus măsuri de protecție și îmbunătățirea rasei prin intermediul a ceea ce el numea „eugenia hispanității”. Originea decadentei spaniole a situat-o în falsa convertire a evreilor care și-au continuat acțiunea dezbinatoare de-a lungul secolelor. Falsa convertire a participat de atunci la toate revoltele și agitațiile, războaiele și persecuțiile cu scopul de a-și îndeplini misiunea malefică: distrugerea hispanității.

Republica, purtătoare de complexe psihoafective, precum „fanatismul politic” al democrației, are ca misiune doar descompunerea patriei, deoarece „democrația prezintă inconvenientul că acordă drepturi egale nebunului, imbecilului și degeneratului. Sufragiul universal a demoralizat masele, și cum printre acestea predomină în mod clar deficiența mentală și psihopatia, acordând drept egal de vot celor selectați ca și celor nedorți vor predomina în funcții de conducere aceștia din urmă, în prejudiciul rasei”¹¹.

Vallejo Nágera nu excludea nici exterminarea celor inferiori mental, deși aplicarea unor măsuri atât de radicale se lovea frontal de credințele sale religioase, motiv pentru care va propune nu exterminarea fizică a „paraziților societății”, ci izolarea: „metoda cea mai simplă de izolare constă în internarea celor înapoiți în aziluri, colonii, cu separarea sexelor în condiții de imposibilitate de reproducere și de a transmite

progeniturilor defectele lor”. Condiția sa de catolic îl obliga să respingă eugenia genetică, care a dobândit atâtă avânt în Germania nazistă, și să propună în cazul spaniol o „eugenie pozitivă”, deși aceasta continua să fie o formă represivă pentru a favoriza „înmulțirea celor selectați și pierzania celor debili” (cu mențiunea clară că debilii erau republicanii, marxistii, roșii, adversarii politici). Pentru Vallejo Nágera adversarul politic era un individ inferior din punct de vedere mental, intrinsec rău și prin urmare periculos, care trebuia neapărat închis, supus și izolat pentru binele rasei spaniole.

Autoritatea reală și cea atribuită, mai ales de către autoritățile militare, locotenentului-colonel Vallejo Nágera a adus cu sine punerea în practică de măsuri de control social inumane precum izolarea infantilă (de exemplu, în închisoarea pentru mame lăuze din Madrid mamele puteau ține cu ele copiii nou-născuți o oră pe zi și nimic mai mult, nici măcar nu li se permitea să doarmă împreună), pedepsirea cu închisoarea în „patrioticele” câmpuri de concentrare a mii de învinși sau crearea unei atmosfere de teamă după război, în care cei învinși și familiile lor vor fi respinși și umiliți de societatea Victoriei, care i-a considerat degenerați, ratați și dușmani ai Spaniei. Un pervers program de represiune politică și control social s-a pus în aplicare și un vast cadru de teroare a invadat până și cel mai privat colț al vieții învinșilor¹².

Spania terorii legale și instituționalizate în care au trebuit să-și dezvolte înfrângerea morală cei învinși – unde ura, răzbunarea, reglarea de conturi, intimidarea, supravegherea continuă, spionajul și delațiunea, hărțuirea de orice tip, umilirea s-au transformat în limbajul preferat al mării părți ai „dependenților de Regim” – nu a facilitat nici măcar condițiile minime pentru refacerea vieților; în concluzie, o ambianță care putea garanta un singur lucru: acutizarea suferinței. Toate acestea într-o țară pedepsită cu sărăcie, foamete, cartele de raționalizare, lipsa resurselor sanitare și medicale, un indice de mortalitate foarte ridicat și un climat de frică și tăcere. Au fost astfel menținute deschise rănilor celor înfrânți – în vreme ce învingătorilor li s-a creat senzația permanentă că au eliberat țara de „forțele satanice cuibărite în specia umană”¹³.

Conviețuirea la sate, unde toată lumea se cunoaște, a devenit foarte dificilă, deoarece cei care dețineau acum puterea – în marea majoritate latifundiari, funcționari, falanșiști și vecinii servili dintotdeauna, care au acumulat merite alături de învingători, ascultându-le și îndeplinindu-le orbește toate capriciile și care au arătat, în unele cazuri, mai multă cruzime decât oricare dintre învingători – au implementat o politică de răzbunare, reglare de conturi și hărțuire brutală, astfel încât în multe cazuri cei înfrânți și familiile lor s-au văzut obligați să-și abandoneze satele, incapabili a mai suporta răutatea și batjocura zilnică a propriilor rude sau prieteni transformați în adevărați călai.

Politica de exterminare adoptată de la eșecul loviturii militare, după numirea generalului Mola, care trebuia să „semene teroare și să lase senzația de dominație eliminând fără scrupule și ezitare pe toți cei care nu gândesc ca noi”¹⁴, a rămas severă de-a lungul anilor postbelici. Panorama Spaniei postbelice apare dezolantă. Peste tot e umilită lumea simplă. Paza municipală, care se bucură de cartelele în alb, insultă și pedepsește femeile care stau la coadă pentru aprovizionare. Pentru cel mai mic protest, bărbații sunt chemați la cazarmă și primesc bătaie. Femeilor, pentru simplul fapt că se înrudesc cu cineva din extrema stângă ori s-au remarcat în vreun fel în perioada republicană, li se administrează purgativ de ulei de ricin („pentru a elimina comunismul din corpul lor”), sunt arestate în caz că poartă doliu, sunt rase în cap și sunt obligate să se plimbe în public cu o tăbliță de gât pe care scrie: „pentru roșii”. În acest ambient predomină militarismul și aroganța tinerilor falanșiști, care, înarmați, insultă și amenință pe străzi femeile „roșilor” arestați. Arbitraritatea și umilirea sunt unica lege în fiecare sat¹⁵.

În orice colț al Spaniei, și într-un mod mai brutal în mediul rural, roșii au fost reduși la zgură, mai precis „zgura marxistă”, care trebuia eliminată pentru a „dezinfecța pământul patriei”¹⁶. Planul de exterminare trasat de la începutul războiului includea anihilarea completă a inamicului și a ajuns la un nivel de violență ce a depășit toate previziunile; odată început un asemenea măcel nu mai era cale de întoarcere¹⁷.

Orice republican era vinovat prin simplul fapt că era ceea ce este; pe baza acestei aberații juridice s-au înmulțit tot felul de abuzuri aduse persoanelor și proprietăților lor. Republicanii au fost deposedați de pământuri și chiar de case, fiind obligați să plătească chirie pentru a continua să locuiască în propria casă; toată această marginalizare socială și represiune fără milă i-a făcut pe mulți republicani să nu găsească altă soluție decât sinuciderea; indicele sinuciderilor în primii ani de după război a urcat cu până la 30% față de anii anteriori.

Fără dreptul de a-și exprima propria durere sau fără dreptul moral și uman de a-și plânge victimele, roșiilor li s-a negat dreptul la cuvânt, dreptul de a se angaja, absolut toate drepturile, la acestea adăugându-se pedepse, odată proclamat „sfârșitul” războiului, prin tortură, închisoare, execuții și câmpuri de concentrare.

Ceea ce este în principal alterat la sindromul de stres posttraumatic este memoria autobiografică, în sensul că memoria traumei nu constituie o narațiune coerentă în care aspectele experienței sunt exprimate într-o istorie și integrate în dimensiunea vitală și intimă a timpului subiectiv, ci amintirile traumei sunt fragmente disociate de conștiință care nu au putut fi integrate și au rămas desconnectate de istoria globală a vieții persoanei. Această condiție fragmentară implică la rândul ei lipsa de control din partea victimei, ceea ce conferă amintirilor

traumatice un caracter intrus și invaziv care va continua să tortureze victima pentru un timp indefinit.

Tocmai de aceea, unul dintre obiectivele prioritare în orice abordare terapeutică presupune ca victima să reconstruiască ceea ce i s-a întâmplat prin intermediul unei narațiuni coerente și organizate a experienței traumatice. În acest fel, transformând trauma în cuvinte se reușește o modificare la nivel cerebral a „rețelelor asociative de frică” pe care se sprijină experiența dureroasă. Această modificare e crucială pentru depășirea traumei, deoarece presupune, în plus, recuperarea demnității și descoperirea adevărului. Dar republicanilor înfrânți nu doar că nu li s-a permis să povestească cele întâmplate, ci au fost amenințați, hărțuiți și urmăriți pentru a li se impune cea mai sumbră tăcere.

Cei care investighează stresul post-traumatic au început să vorbească de o condiție mai gravă și complexă, care se numește „moartea mentală”, a cărei caracteristică de bază este distrugerea identității, include vina și rușinea, neîncrederea și îndepărtarea de ceilalți, pierderea autonomiei, a credințelor și valorilor fundamentale și senzația de a fi în permanentă răniți. Sub aceste condiții, persoanele se simt ca niște „morti în viață” și, în contexte politice, această distrugere se folosește ca și lecție pentru ceilalți; este vorba, în cele din urmă despre exercitarea unui control sistematic asupra indivizilor, grupurilor și comunității. Exemplele abundă în a confirma că dictatura franchistă s-a transformat pentru majoritatea celor înfrânți într-o autentică tortură. Studii recente arată că experiența unui „control totalitar prelungit” alături de o „violență organizată” (iar dictatura franchistă a fost caracterizată de ambele condiții) produce o tulburare mai gravă, mai complexă și mai durabilă decât sindromul de stres traumatic, și anume „sindromul traumatic complex”, al cărui trăsătură definitorie este tocmai „moartea mentală”. Toate acestea ne pun într-o poziție justificată pentru a sugera că în timpul dictaturii franchiste s-a produs, mai ales în rândul celor înfrânți, o adevărată epidemie de tulburări de stres posttraumatic (probabil, de tip complex), care nefiind identificate, nici tratate, au mărit și au prelungit durerea pe termen nelimitat.

Franchismul a impus cea mai feroce și crudă dintre tăceri, convins fiind că va reuși să anihileze mărturia ororilor și memoria a milioane de cetățeni. Pretenția de a șterge memoria a făcut parte din esența tuturor totalitarismelor și a eșuat întotdeauna. În afară de rănilor deschise sau de rememorarea experiențelor deosebit de jignitoare, este evident că în toate aceste procese de generare sau conflicte de amintiri colective operează fundalul inevitabil al dezbaterilor și confruntărilor din prezent. Această intenționalitate politică este inclusiv perceptibilă în fenomene care tindem să le identificăm ca infamia în stare pură, precum Holocaustul, calificat de Primo Levi ca „un război contra memoriei, o falsificare

orwelliană a memoriei”, și care este fără îndoială marea metaforă a barbariei din secolul XX. Atașamentul față de mișcările revendicative în memoria victimelor represiunii sau traumele colective au alimentat noțiunea de datorie a memoriei, care s-a relaționat, înainte de toate, cu Holocaustul, dar care poate fi extinsă și la alte procese; în America Latină, noțiunea este legată de amintirea represiunii dictaturilor militare și de cei dispăruți. Rezultă elocvent faptul că frica de a uita este relaționată cu fenomene care împart lipsa înmormântărilor, „atât de importante ca surse ale memoriei”¹⁸.

Ideea de datorie a memoriei este, fără îndoială, polemică, întrucât a-ți aminti este întotdeauna un exercițiu contradictoriu; nu e nevoie a apela la Nietzsche sau la Renan pentru a afla că uitarea selectivă, voluntară sau inconștientă poate fi considerată de asemenea ca o necesitate a națiunilor, societăților sau grupurilor. De multe ori, ea e acompaniată de diferența dintre istoria oficială (scrisă de conducători) și memorie (păstrată de cei dominați), conferind valoare supremă mărturiei în fața tergiversărilor unei istorii judecată a fi incapabilă de a înțelege ceea ce într-adevăr s-a întâmplat; memoria colectivă este concepută ca o specie de „impuls moral” solidar cu cei învinși.

Majoritatea istoricilor sunt de acord în a marca clar diferența. Memoria se sprijină pe grupuri vii și se găsește într-o permanentă evoluție, e vulnerabilă la utilizări și manipulări, e sacralizantă și susceptibilă la revitalizări latente și bruste; din contra, istoria constituie o operație intelectuală laicizantă, caracterizată de analiză și discurs critic. Istoria lucrează distrugând memoria spontană. Memoria este legată de subiectivitate și de aceea martorii unei întâmplări nu se simt reflectați de către istorici.

În prezent, grație mediilor de comunicare care furnizează relatări abundente, memoria și istoria mențin zilnic o relație de osmoză; memoria asimilează informații din istorie, iar aceasta utilizează tot mai des mărturii și amintiri ca surse¹⁹. Acest lucru, evident, nu pune sub semnul întrebării statutul separat al celor două noțiuni, dar subliniază conexiunile. A intensifica apropierea ar însemna, după unele opinii, a servi mai bine societății și a asigura chiar viitorul profesiei de istoric; dacă disprețuim memoria culturală care ne înconjoară „mesajul nostru va cădea pe urechi surde și am rămâne captivi într-un turn de fildeș, indiferent unde exercităm profesia noastră”. E vorba, deci, de o perspectivă pragmatică. Cu toate acestea, sunt puțini istorici care au învățat să reflecteze asupra memoriei, să profite de transformările pe care aceasta le aduce reprezentării trecutului de-a lungul vieții sau inclusiv în succesiunea generațiilor²⁰.

A insera cazul spaniol printre dezbaterile politico-sociale despre memorie și procesele contemporane de construire a memoriei colective nu e deloc ușor, ținând cont de faptul că studiile în acest domeniu s-au inițiat recent și sunt încă sărace. Până în 1996 nu s-a publicat

nicio lucrare despre memoria Războiului Civil; două decenii mai târziu, lipsa de investigații monografice este încă evidentă, chiar dacă au fost inițiate anumite analize ale locurilor memoriei, utilizând concepte sau modele străine, în special franceze²¹.

Războiul din 1936-1939 și „extraordinarul fenomen de acțiune represivă care a însoțit și urmat războiul” sunt elemente centrale în memoria colectivă a spaniolilor²². În ce privește fizionomia schimbătoare pe care au dobândit-o memoria Războiului și represiunea de-a lungul timpului, ea este fără îndoială condiționată de unele schimbări interne din țară, dar cu manifestări care amintesc, *mutatis mutandis*, ceea ce s-a întâmplat în alte contexte. Sunt identificate trei tipuri de amintiri succesive despre conflictul spaniol: cea a confruntării sau identificării cu părțile implicate în conflict; cea a reconcilierii sau depășirii traumei colective; și restituirea sau reparația (compensarea). Cele trei momente ar corespunde generației care a purtat războiul, respectiv copiilor și nepoților lor²³.

În prima etapă, în mod special în primii ani, totul arată că lupta inegală pentru memorie între învingători și învinși, situată în proximitatea experienței trăite, nu a reușit să sufocă culturile politice de dinainte de război, nici să pună capăt amintirilor divizate asupra conflictului; deși de asemenea se poate presupune, și unele indicii vorbesc de la sine, că regimul a știut să profite de presiunea internațională pentru propria sa consolidare ideologică, făurind un mit al păcii lui Franco. Ideologia învingătorilor, care era în cele din urmă cea a vechilor clase dominante, s-a răspândit printr-o serie de mecanisme de propagandă și socializare politică care implicau în primul rând ștergerea memoriei republicane, înlocuind-o cu indicatori ai noii memorii oficiale a regimului (locuri, mărci, nume, amprente). În acest sens, a început să fie studiat rolul cinematografiei, literaturii, educației, monumentelor, riturilor și ceremoniilor. În toate acestea, tratamentul de represiune e destul de asemănător, atribuind în mod exclusiv crimele taberei republicane și ascunzând pe cele comise de învingători; teroarea roșie, care era subliniată în mod repetat în amintirea spaniolilor, are o valoare fundamentală, fiind elementul central în legitimarea mișcării fondatoare a noului regim²⁴.

Franchismul a instituit un ceremonial baroc care trebuie studiat „în interacțiunea sa cu propaganda și formulările doctrinale”. Mare parte din aceste sărbători și rituri aveau o relație directă cu rememorarea Războiului și omagiul adus martirilor Cruciadei. În acest fel s-a construit o „sofisticată narațiune despre datorie față de morți”²⁵. Plăcile, omagiile și locurile memoriei pentru cei „căzuți pentru Dumnezeu și pentru Spania” proliferau, răspunzând chemării pe care însuși Franco a făcut-o în aprilie 1937 de a înălța monumente „unde a strălucit focul armelor și a curs sângele eroilor” cu scopul ca trecătorii sau turiștii să se oprească într-o

zi în fața pietrelor glorioase și să-și reamintească de eroicii arhitecți ai marii patrii spaniole. Valea celor Căzuți reprezintă vârful culminant al acestui proiect monumental și memorialistic al primului franchism.

Propaganda și încercările de convingere constituie cealaltă față a represiunii, ale cărei obiective erau supunerea, reducerea la tăcere și „uitarea propriului trecut”. În acest domeniu este dificil de a stabili gradul de eficiență atins în fiecare moment.

A păstra o memorie colectivă în afara controlului puterii, mediilor de comunicație și instrumentelor de socializare masivă necesită existența efectivă a comunităților de memorie cu propriul format narativ, cu tradițiile proprii (legând indivizii care le constituie de trecut), cu practicile rituale, estetice și etice. Când e vorba de un război, există în plus grupuri speciale purtătoare de memorie, cum sunt vechii combatanți, sau comunitățile de doliu, mai mult sau mai puțin neoficiale²⁶. Comunități de acest tip, capabile a păstra o memorie de rezistență în timpuri de puternică represiune, sunt dificil de identificat și abia au început să fie studiate din această perspectivă. Supraviețuirea memoriei reprimite se datorează în mare parte transmiterii din tată în fiu, deși procesul, care a cimentat în noile generații multe angajamente militante, a îmbrăcat forme și a atins intensități foarte diverse.

Cu trecerea timpului, retorica cruciadei și a barbariei roșii s-a învechit, fiind obligată la o reajustare²⁷. În acest fel, fără să dispară complet unele din elementele anterioare, a apărut ideea Războiului ca „nebie colectivă”; mitul păcii ca valoare pozitivă furnizată de către regim s-a banalizat ca resursă propagandistică. Era mult prea puțin pentru a contracara câteva decenii de îndoctrinare, dar între timp s-au revitalizat în afara granițelor studiile istorice despre conflict și au apărut primele estimări generale asupra victimelor represiunii.

Răspunsul defensiv al regimului a constat în crearea unei noi versiuni asupra conflictului; ceva mai înlănțuită, deși având încă o evidentă tendință filo-franchistă, aceasta utiliza denumirea de „războiul Spaniei” și recunoștea responsabilitatea violenței de ambele tabere. De asemenea, în manualele școlare, vechile critici antirepublicane deschideau calea, din 1967, unei abordări mai blânde, făcându-și apariția încetul cu încetul tema responsabilității împărțite asupra violenței. Amnistia nu înseamnă uitare, nici măcar tăcere; unii autori vorbesc despre o „memorie mută”. În această formulă de administrare a uitării are o mare importanță traiectoria în favoarea amnistiei și reconcilierii, invocate aproape din primii ani ai dictaturii. De aceea, nu trebuie ignorat rolul jucat în acest proces de memorie a conflictului belic de către teama repetiției și de către prezența celor învinși la putere.

Juliá Santos consideră că s-a produs un pact al tăcerii, în perioada Tranziției, în ceea ce privește temele Războiului Civil și a dictaturii: „a fost o tranziție

traversată de amnezie socială. Uitarea voluntară a trecutului a constituit o parte substanțială a pactului pentru asigurarea viitorului. Au dispărut rapid din politică referințele la franchism și politicienii au trecut la proclamarea virtuților democrației. Nu s-a cerut asumarea răspunderii pentru vechile și multiplele injustiții. Mai mult, s-a construit o nouă interpretare a Războiului Civil, considerându-l o lovitură inevitabilă, în cadrul contextului internațional (conflictului global între fascism, comunism și capitalism) și s-a substituit simbologia franchistă – drapelul, imnul, embleme și fotografii – cu noua scenografie democratică”²⁸.

În „pactul tăcerii”, elitele politice au ajuns la consensul pretins, în acordurile politice, de a nu face referire la trecut pentru ca astfel să evite repetarea lui. Era vorba de un „acord tacit” pecetluit în timpul tranziției pentru a reduce la tăcere crimele războiului și ale represiunii franchiste. Avea ca obiective evitarea riscului destabilizator care, pentru noul regim democratic, ar fi putut încuraja cererea socotelii și asumarea responsabilității pentru comportamentele din trecut.

Un număr mare de inițiative luate în acea perioadă au avut ca fundal amintirea Republicii și Războiului Civil într-un context mobilizator deloc amnezic și cu atât mai puțin pașnic decât imaginea ulterior distorsionată care prezenta o țară fără memorie și demobilizată. Trecutul, în mod particular Războiul Civil, era de fapt foarte prezent în sferele culturale și sociale, iar „pactul tăcerii” era în mare măsură limitat la câmpul politic²⁹. Din 1975 s-a produs de asemenea și o specie de auto-celebrare a prezentului în măsura în care procesul spre democrație avansa.

Amnistia pentru cei învinși și pentru victimele regimului presupunea, în primul rând, lansarea unor procese de luptă contra excluderii și uitării, de recuperare a amintirii celor condamnați, reduși la tăcere, pedepsiți sau absenți; în al doilea rând, acțiunea de ștergere a acuzațiilor; în al treilea rând, reabilitarea și despăgubirea victimelor – amnistia propriu-zisă; în al patrulea rând, judecarea călăilor. Pe aceste căi se putea ajunge la reconcilierea atât de invocată în tranziția spaniolă.

De-a lungul a celor patruzeci de ani de dictatură, „a spune amnistie echivala cu a spune Război Civil. Doar războiul dădea sens amnistiei; doar amintirea putea umple de conținut politic decizia uitării”³⁰. Întrebarea care se ridica era dacă sfârșitul dictaturii însemna pentru prizonierii politici începutul unei libertăți regăsite, având în vedere intensificarea arestărilor și detențiilor din timpul mandatului interimar de Șef al Statului al prințului Juan Carlos. Un început prost, în opinia marii majorități a presei străine.

Încă de când Franco se afla pe patul de moarte, opoziția franchistă a înscris în programul său imediat trei puncte fundamentale: amnistia generală, suspendarea jurisdicției și tribunalelor de excepție, asigurarea

drepturilor și libertăților fundamentale (mai ales a celor de asociere și de exprimare). În organizarea opoziției pentru tranziție, Consiliul Democrat includea, în programul său din iunie 1976, amnistia absolută pe lângă restituirea patrimoniului confiscat mișcării muncitorești de către dictatură, al cărui titular era sindicatul. În anul următor a fost inclusă eliberarea prizonierilor politici și întoarcerea exilaților. Programul de amnistie a cunoscut un cald ecou în opinia publică democratică europeană.

Două legi importante de amnistie s-au succedat în următorii doi ani. În iulie 1976, guvernul Suárez acorda prima amnistie. Pe linia mișcării pro-amnistie deja cunoscută, această lege a apărut în presa spaniolă ca „un simbol real pentru depășirea războiului civil”, ca uitare a conflictului, în mod clar insuficientă. În 14 octombrie 1977, Parlamentul democratic aproba o nouă lege, de o mai mare amploare. Alături de recuperarea drepturilor pierdute de către asociații, partide, sindicate și patrimoniul lor, recuperarea memoriei își avea de asemenea spațiile sale publice de manifestare. Încă o dată, etichetele străzilor sunt un semn al unei realități istorice. Un semn mobil, în ciuda intențiilor de a opri trecerea timpului, făcând trecutul prezent – un depozit al memoriei care a contribuit la crearea unei concepții particulare a istoriei, cu scopuri diferite, de la legitimarea Statului până la moralizarea societății sau socializarea cetățenilor. Dar constrângerile dictaturii au început să dea faliment. Odată instaurată democrația, mecanismul „schimbării” s-a pus în mișcare. Planificarea urbană și importanța străzilor reproduceau exact structura puterii

politice³¹.

Tranziția democratică și-a recâștigat, de asemenea, vechile nume. Plăcile nu au fost înlocuite, dar tradiția populară a funcționat în pofida acestui fapt; populația nu a renunțat să numească străzile cu vechea denumire. În acest caz, memoria oficială a puterii franchiste nu a reușit să se impună în fața memoriei populare, care a rezistat vicisitudinilor schimbărilor politice. Memoria oficială și memoria populară au conviețuit de-a lungul celor patruzeci de ani. Astăzi, străzile orașelor, alături de numele de sorginte democratică, poartă și altele, moștenite din franchism; ambele conviețuiesc în „șesătura” urbană.

Mai fragil decât spațiul dictatorial și decât numele străzilor a fost calendarul franchist, dizolvat în tranziție. Elaborarea noului ritm de timp democratic, în paralel cu aprobarea Constituției, se afla în contrast cu multe din vechile sărbători ale dictaturii. Înainte de a fi aprobată Magna Carta, a căzut data-cheie din calendarul franchist, 18 iulie, ziua fondatoare a regimului dictatorial. A fost resimțită ca un „paradox macabru” celebrarea unei zile sângeroase, de înfruntare între spanioli, care menținea vie amintirea vărsării fratricide de sânge. A răsturna patruzeci de ani de istorie și de amintiri întipărite nu a fost deloc o sarcină ușoară. În Burgos, la sfârșitul lui octombrie 1977 se înlocuia placa comemorativă cu 18 iulie, dar încă se păstra în 1991 o stradă cu acest nume. În tranziție, odată căzută această sărbătoare, a fost înlocuită cu ziua aprobării Constituției, piatră de hotar în fondarea democrației spaniole.

Note:

1. Alberto Reig Tapia, *Memoria de la Guerra Civil* (Madrid: Alianza, 1999), 12.
2. Julián Casanova, coord., *Morir, matar, sobrevivir* (Barcelona: Critica, 2002).
3. Reig Tapia, *Memoria de la Guerra Civil*, 11.
4. Carlos Elordi, *Los años difíciles* (Madrid: Aguilar, 2002), 120.
5. Pentru mai multe detalii despre influența emoțiilor în generarea amintirilor, v. José María Ruiz-Vargas, „Recuerdos traumáticos: el enemigo interior”, în Amalio Blanco, *Madrid 11-M: Un análisis del mal y sus consecuencias* (Madrid: Trotta, 2005), 311-352.
6. José María Ruiz-Vargas, „Trauma y memoria de la Guerra Civil y la dictadura franquista”, *Hispania Nova*, nr. 6 (2006), apud Ronnie Janoff-Bulman, *Shattered assumptions. Towards a new psychology of trauma*, (New York: Free Press, 1992), 63.
7. Emilio Mira y López, *La psiquiatría en la guerra* (Buenos Aires: Médico-Quirúrgica, 1944), 16.
8. Juliá Santos, *Victimas de la Guerra Civil* (Madrid: Temas de Hoy, 1999), 13.
9. Antonio Vallejo Nágera, „Psiquismo del fanatismo marxista”, *Semana Médica Española*, nr. 6 (1938): 174-180.
10. *Ibid.*, 175.
11. Enrique González Duro, *El miedo en la posguerra* (Madrid: Oberón, 2003), 50-51.
12. Brutala represiune din comunitățile rurale, unde controlul social a ajuns să fie mai sever a fost în mod riguros analizat, între alții, de către Francisco Moreno Gómez, *Córdoba en la posguerra* (Córdoba: Francisco Baena, 1987).
13. Casanova, coord., *Morir, matar, sobrevivir*, 101.
14. Alberto Reig Tapia, *Ideología e historia: sobre la represión franquista y la guerra civil* (Madrid: Akal, 1986), 146.
15. Moreno Gómez, *Córdoba en la posguerra*, 22.
16. Francisco Espinosa Maestre, „Julio de 1936. Golpe militar y plan de exterminio”, în Casanova, *Morir, matar, sobrevivir*, 97-98.
17. *Ibid.*, 119.
18. Elizabeth Jelin, *Los trabajos de la memoria* (Madrid: Siglo XXI, 2002), 6.

19. Félix Vázquez Sixto, *La memoria como acción social. Relaciones, significados e imaginario* (Barcelona: Paidós, 2001), 56.
20. Diane F. Britton, „Historia pública y memoria pública”, *Ayer*, nr. 32 (1998): 147-162.
21. Paloma Fernández Aguilar, *Memoria y olvido de la Guerra Civil española* (Madrid: Alianza, 1996), 40.
22. Julio Aróstegui, François Godicheau, *Guerra Civil. Mito y Memoria* (Madrid: Marcial Pons, 2006), 64-65.
23. *Ibid.*, 79-80.
24. Fernández Aguilar, *Memoria y olvido de la Guerra Civil española*, 86-112.
25. *Ibid.*, 135.
26. Robert N. Bellah, *Hábitos del corazón* (Madrid: Alianza, 1989), 203-206.
27. Enrique Moradiellos, *1936. Los mitos de la Guerra Civil* (Barcelona: Península, 2004), 27-28.
28. Juliá Santos, „Echar al olvido. Memoria y amnistía en la transición”, *Claves de la Razón práctica*, nr. 129, 2003, 14-24.
29. *Ibid.*, 12.
30. Juliá Santos, „Raíces y legado de la Transición”, in *Memoria de la Transición* (Madrid: Taurus, 1996), 680.
31. Julio Aróstegui, *Historia y memoria de la guerra civil. Encuentro en Castilla y León* (Valladolid: Consejería de Cultura y Bienestar, 1988), 487-549.

Bibliography:

- Aróstegui, Julio. *Historia y memoria de la guerra civil. Encuentro en Castilla y León*. Valladolid: Consejería de Cultura y Bienestar, 1988.
- Aróstegui, Julio, and François Godicheau. *Guerra Civil. Mito y Memoria*. Madrid: Marcial Pons, 2006.
- Bellah, Robert. *Hábitos del corazón*. Madrid: Alianza, 1989.
- Britton, Diane. “Historia pública y memoria pública”. *Ayer*, no. 32 (1998): 147-162.
- Casanova, Julián, ed. *Morir, matar, sobrevivir*. Barcelona: Critica, 2002.
- Elordi, Carlos. *Los años difíciles*. Madrid: Aguilar, 2002.
- Espinosa Maestre, Francisco. *Julio de 1936. Golpe militar y plan de exterminio*. Barcelona: Critica, 2002.
- Fernández Aguilar, Paloma. *Memoria y olvido de la Guerra Civil española*. Madrid: Alianza, 1996.
- González Duro, Enrique. *El miedo en la posguerra*. Madrid: Oberón, 2003.
- Jelin, Elizabeth. *Los trabajos de la memoria*. Madrid: Siglo XXI, 2002.
- Mira y López, Emilio. *La psiquiatría en la guerra*. Buenos Aires: Médico-Quirúrgica, 1944.
- Moradiellos, Enrique. *1936. Los mitos de la Guerra Civil*. Barcelona: Península, 2004.
- Reig Tapia, Alberto. *Ideología e historia: sobre la represión franquista y la guerra civil*. Madrid: Akal, 1986.
- Reig Tapia, Alberto. *Memoria de la Guerra Civil*. Madrid: Alianza, 1999.
- Ruiz-Vargas, José María. “Trauma y memoria de la Guerra Civil y la dictadura franquista”. *Hispania Nova*, no. 6 (2006). <http://hispanianova.rediris.es/6/dossier/6do12.pdf>.
- Santos, Juliá. “Echar al olvido. Memoria y amnistía en la transición”. *Claves de la Razón práctica*, no. 129 (2003): 105-125.
- Santos, Juliá. “Raíces y legado de la Transición”. In *Memoria de la Transición*, edited by Joaquín Prieto, Santos Juliá Díaz, Javier Pradera, 679-682. Madrid: Taurus, 1996.
- Santos, Juliá. *Victimas de la Guerra Civil*. Madrid: Temas de Hoy, 1999.
- Vallejo Nágera, Antonio. “Psiquismo del fanatismo marxista”. *Semana Médica Española*, no. 6 (1938).
- Vázquez Sixto, Félix. *La memoria como acción social. Relaciones, significados e imaginario*. Barcelona: Paidós, 2001.